

کنکاشی در حقیقت بیت المعمور با رویکردی بر تحلیل روایات^۱

امان اله ناصری کریموند^۲

دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه شهید چمران اهواز، ایران (نویسنده مسئول)

مهدی اکبرنژاد

عضو هیئت علمی و دانشیار دانشگاه ایلام، ایران

مینا شمخی

عضو هیئت علمی و استادیار دانشگاه شهید چمران اهواز، ایران

چکیده

بیت المعمور واژه‌ای است که تنها یک بار در قرآن کریم (طور/۴) از آن یاد شده است. اما این که ماهیت آن چیست؟ در کجا قرار دارد؟ چگونه است؟ و... در قرآن تصریح نشده است. مفسران به شیوه‌های مختلفی به تفسیر، تشریح و تعیین مصداق برای این واژه پرداخته‌اند به طوری که اختلاف این تفسیرها تا جایی است که نظرات یکدیگر را نقض نموده‌اند. پس برای کشف حقیقت باید به روایات معصومین (ع) مراجعه نمود که البته روایات زیادی نیز در این زمینه وارد شده و اختلافات بسیار شدیدی با هم دارند. برخی از این روایات و اخبار گویای این است که بیت المعمور در آسمان است و البته این که در کدام آسمان است آن هم متفاوت ذکر شده، برخی مطلق آسمان گفته‌اند، برخی دیگر آسمان اول، نقل‌هایی آسمان چهارم، و در روایاتی آسمان ششم و بالأخره آسمان هفتم، بالای آسمان هفتم و زیر عرش و برخی نیز بیت المعمور را در زمین از جمله: کعبه مشرفه، بیت المقدس معرفی کرده‌اند. ولی آن چیزی که از کنار هم گذاشتن اخبار و روایات مختلف به دست می‌آید؛ این است که می‌توان در مورد هر عبادتگاهی در زمین و آسمان‌ها که انسان‌ها و فرشتگان در آن عبادت می‌کنند؛ اصطلاح بیت المعمور را به کار برد. بنابراین می‌توان تمام مساجد و معابد موجود در زمین و همه عبادتگاه‌های فرشتگان در آسمان‌ها را بیت المعمور نامید.

واژگان کلیدی: بیت المعمور، ضراح، معبد فرشتگان، کعبه، خانه‌ی آباد، مساجد.

۱. مقدمه

بیت‌المعمور یکی از واژگان قرآنی است که با موضوعات مهمی همچون: نزول قرآن، لوح محفوظ، معراج پیامبر اکرم (ص) و همچنین جایگاه و موجودیت کعبه، قبله ی مسلمانان و عبادتگاه و قبله ی فرشتگان و مسائل مختلفی از این قبیل در قرآن و حدیث مرتبط است که روشن شدن و پی بردن به چنین موضوعات مهمی در گرو تعیین معنای این واژه، ماهیت آن، مکان و کیفیت آن می باشد.

این کلمه (بیت‌المعمور) در آیه چهارم سوره مبارکه طور به کار رفته است: «وَالطُّورِ (۱) وَكِتَابٍ مَّسْطُورٍ (۲) فِي رَقٍّ مَّنشُورٍ (۳) وَالْبَيْتِ الْمُعْمُورِ» (طور/۴)، ولی خود قرآن در مورد کیفیت، جایگاه، حقیقت و ماهیت این واژه توضیحی نفرموده است. در این میان یکی از مهم‌ترین راه‌های شناخت حقیقت این امر، از زبان مفسران قرآن ممکن می‌باشد ولی از آن جایی که مفسران نیز در تفسیر این آیه از روایات مدد گرفته‌اند و روایات نیز متفاوت هستند، هر کدام در قبول یا رد آنها معیارهای متفاوتی داشته‌اند، بالطبع آنان نیز دارای اختلافات زیادی می‌باشند و این اختلافات گاهی چنان زیاد است که یک مفسر در تعیین مصداق برای بیت‌المعمور احتمالات زیادی داده است ولی به نتیجه قطعی نرسیده است.

پس برای کشف حقیقت این امر، راهی جز بررسی و تحلیل روایات باقی نمی‌ماند. ولی تشّت و اختلاف روایات نیز آن‌چنان زیاد است که گاهی در یک روایت برای این کلمه مصداق متعددی ذکر شده است. بنابراین نمی‌توان به همه‌ی روایات و یا به نظرات همه‌ی مفسران اعتماد و تکیه نمود، بلکه برای فهم صحیح این آیه باید روایات را مورد تحلیل و استقصاء قرار داد. بر همین اساس نوشتار حاضر در صدد است تا با بررسی و تحلیل روایات وارده در این موضوع، حقیقت بیت‌المعمور را به دست آورد.

۲. معنا و مفهوم واژه بیت‌المعمور

بیت‌المعمور از ریشه «عمر»، خانه‌ای است در آسمان چهارم (معین، ۱۳۷۵: ۱ / ۴۳۴) واز آن به ضراح (طبرسی، ۱۳۶۶: ۲۳ / ۱۳؛ همو، ۲۴۷ / ۹؛ ابن کثیر، ۱۴۰۲: ۴ / ۲۵۶) و همچنین ضریح (طبری، ۱۳۶۶: ۲۷ / ۱۳؛ حقی بروسی، بی‌تا: ۹ / ۲۷ و ۱۸۵) و عربوا (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸: ۹ / ۲۷) نیز تعبیر شده است. همچنین گفته شده ترکیبی وصفی از «بیت» و «معمور» است؛ «بیت» در لغت معادل منزل و مسکن (فیومی، بی‌تا: ۶۸، ذیل واژه ی بیت) و به معنای خانه و «معمور» اسم مفعول از مصدر «عمران» و همچنین به معنای آباد است (ابن فارس، بی‌تا: ۱۷۵ / ۲) بنابراین بیت‌المعمور یعنی خانه آباد و خانه‌ی آباد به خانه‌ای اطلاق می‌شود که متروک نباشد و اهلیش در آن سکونت داشته باشند (فیومی، بی‌تا: ۴۲۹ و همچنین رک: ری شهری، ۱۳۸۶: ۱۳۸۶ / ۹ / ۳۲۵).

۲.۱. بیت‌المعمور کجاست؟

با سیری در متون اسلامی (اعم از روایات و تفاسیر ارائه شده در ذیل آیه چهارم سوره طور) با نظرات مختلف و متناقضی در مورد بیت‌المعمور مواجه می‌شویم که این اقوال و نظرات نه تنها محقق را به نتیجه‌ای مطلوب و حقیقتی واحد در این زمینه نمی‌رساند، بلکه اسباب سردرگمی و آشفتگی ذهن را فراهم می‌کند تا جایی که محقق نمی‌داند به روایات متضاد و متناقض اعتبار بدهد یا بر نظرات مختلف و متشّت مفسران تکیه کند. به هر حال بررسی و تحلیل این مسأله و ارائه حقیقت امر یکی از مباحث مهم قرآنی می‌باشد که با تحلیل روایات وارد شده در این باره به این موضوع پرداخته می‌شود.

در این که مکان بیت‌المعمور کجاست؟ متون روایی اختلاف و تناقض بسیاری با هم دارند، در یک تقسیم‌بندی

می‌توان گفت دو نظر کلی در مورد مکان و جایگاه بیت‌المعمور وجود دارد (۱- در آسمان ۲- در زمین) و روایات بسیاری نیز در این زمینه وارد شده است که ذیلاً به ذکر، بررسی و تحلیل این‌گونه روایات و نظرات پرداخته می‌شود:

۲.۲. در آسمان

روایات مختلفی در کتب روایی ذکر شده که مکان بیت‌المعمور را در آسمان‌های مختلف معرفی کرده‌اند و در این زمینه با هم متفق نیستند، در زیر به ذکر روایات متفاوتی مبنی بر وجود بیت‌المعمور در آسمان‌های مختلف پرداخته می‌شود:

۲.۲.۱. آسمان (بدون ذکر طبقه‌ای خاص)

برخی از روایات بیت‌المعمور را در آسمان معرفی کرده‌اند ولی طبقه‌ی خاصی برای آن تعیین نکرده‌اند: «عَنْ خَالِدِ بْنِ مَرَّةَ أَنَّ رَجُلًا قَالَ لِعَلِيٍّ (ع) مَا الْبَيْتُ الْمُعْمُورُ قَالَ بَيْتٌ فِي السَّمَاءِ يُقَالُ لَهُ الضَّرَاحُ وَهُوَ بِحِجَالِ الْكَعْبَةِ حُرْمَتُهُ فِي السَّمَاءِ كَحُرْمَةِ الْبَيْتِ فِي الْأَرْضِ يُصَلِّي فِيهِ كُلُّ يَوْمٍ سَبْعُونَ أَلْفًا مِنَ الْمَلَائِكَةِ لَا يَعُودُونَ إِلَيْهِ أَبَدًا...»: خالد بن مره نقل کرده: مردی از امام علی (ع) سوال کرد بیت‌المعمور چیست؟ (امام) فرمود: خانه‌ای در آسمان است که به آن ضراح می‌گویند و رو به روی کعبه است و حرمت آن در آسمان مثل حرمت کعبه است در زمین، هر روز هفتاد هزار فرشته در آن نماز می‌خواند و تا ابد در آن می‌مانند (مجلسی، ۱۳۰۴: ۵۵/۶۱ و رک: ابن ابی جمهور، ۱۳۰۴: ۲/۳۵).

و روایات دیگری نیز وجود دارد که بیت‌المعمور را در آسمان، بدون ذکر طبقه‌ی خاصی ذکر کرده‌اند: از جمله: «عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْبَيْتُ الْمُعْمُورُ فِي السَّمَاءِ يُقَالُ لَهُ الضَّرَاحُ وَهُوَ عَلَى مِثْلِ بَيْتِ الْحَرَامِ بِحِجَالِهِ لَوْ سَقَطَ لَسَقَطَ عَلَيْهِ...»: بیت‌المعمور در آسمان است، به آن ضراح می‌گویند و آن بالای (موازی) مسجد الحرام است اگر بیفتد؛ بر روی بیت‌الحرام می‌افتد (حر عاملی، ۱۴۱۹: ۵/۴۱۷؛ کلینی، بی‌تا: ۴، ۱۹۷ و سیوطی، بی‌تا: ۱۱۷/۶ و همو: ۱۹۶/۴ همچنین طبرانی، بی‌تا: ۱۰/۱۰۹ و طبرسی، ۱۳۶۶: ۱۴/۲۸۶) نیز این روایت را ذکر نموده است.

مؤلف فی ظلال القرآن ذیل آیه «و البیت المعمور» می‌گوید: قد یكون هو الكعبة. ولكن الأرجح أن يكون بیت عباده الملائكة فی السماء لما ورد فی الصحیحین فی حدیث الإسراء: «یعنی بیت‌المعمور ممکن است کعبه باشد ولی الأرجح این است که بیت‌المعمور خانه‌ی عبادت فرشتگان است در آسمان و در صحیحین (صحیح بخاری و مسلم) در ضمن حدیث اسراء وارد شده است (سید قطب، بی‌تا: ۷/۴۲ و رک: همو: ۱/۱۵).

۲.۲.۲. آسمان اول (آسمان دنیا)

روایات بسیاری گویای این است که بیت‌المعمور در آسمان اول است. اکنون به چند نمونه از این روایات اشاره می‌شود: در وسائل الشیعه روایتی بدین ترتیب ذکر شده است: «عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ عَبَّاسٍ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ الرَّبِيعِ الصَّحَّافِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ أَنَّ الرَّضَا (ع) كَتَبَ إِلَيْهِ فِيمَا كَتَبَ مِنْ جَوَابِ مَسَائِلِهِ عَلَيْهِ الطَّوَّافُ بِالْبَيْتِ أَنَّ اللَّهَ قَالَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ فَرَدُّوا عَلَى اللَّهِ فَنَدِمُوا فَلَاذُوا بِالْعَرْشِ وَاسْتَعْفَرُوا فَأَحَبَّ اللَّهُ أَنْ يَتَّعَبَدَ بِمِثْلِ ذَلِكَ الْعِبَادُ فَوَضَعَ فِي السَّمَاءِ الرَّابِعَةِ بَيْنًا بِحِجَاءِ الْعَرْشِ يُسَمَّى الضَّرَاحَ ثُمَّ وَضَعَ فِي السَّمَاءِ الدُّنْيَا بَيْنًا يُسَمَّى الْبَيْتَ الْمُعْمُورَ بِحِجَاءِ الضَّرَاحِ ثُمَّ وَضَعَ الْبَيْتَ بِحِجَاءِ الْبَيْتِ الْمُعْمُورِ ثُمَّ...» یعنی: از علی بن احمد بن محمد بن ابی عبدالله از محمد بن اسماعیل از علی بن عباس از قاسم بن ربیع صحاف از محمد بن سنان نقل شده که امام رضا (ع) در جواب سؤالاتی که در مورد علت طواف بیت (خانه‌ی خدا) نوشت: همانا خداوند به ملائکه فرمود: من در زمین خلیفه‌ای قرار دادم، {فرشتگان} گفتند: آیا در

زمین کسی را خلیفه قرار دادی که در آن فساد و خونریزی می‌کند بر همین اساس توبه کردند، پشیمان شده، به عرش پناه بردند، استغفار کردند و خداوند دوست داشت که {حضرت آدم} مثل این بندگان (فرشتگان) عبادت کند، پس در آسمان چهارم رو به روی عرش خانه‌ای را قرار داد و آن را «ضراح» نامید سپس در آسمان دنیا خانه‌ای قرار داد و آن را بیت المعمور نامید و بیت (کعبه) را مقابل آن قرار داد (حر عاملی، ۱۴۱۹: ۱۳/۲۹۷).

و همچنین حدیث دیگری در تفسیر طبری در این زمینه نقل شده: «حدثنی موسی قال حدثنا عمرو قال حدثنا أسباط عن السدی: ... نزل القرآن جملةً واحدةً من الزُّبرِ إلى البيت المعمور، و هو «مواقع النجوم» فی السماء الدنيا...»: یعنی قرآن یکباره از زبر به بیت المعمور نازل شده است و آن (بیت المعمور) جایگاه ستارگان در آسمان دنیا می‌باشد... (طبری، ۱۳۶۶: ۳/۴۴۶).

این روایت بیت المعمور را جایگاه ستارگان در آسمان اول معرفی می‌کند. در روایات دیگری نیز مضمون این روایت بیان شده است (طبرسی، ۱۳۶۶: ۹/۲۴۷؛ گنابادی، ۱۴۰۸: ۴/۱۱۸ و ابن جوزی، ۱۴۲۲: ۵/۴۲۸). برخی از مفسران نیز بر این دسته از روایات تکیه کرده به وجود بیت المعمور در آسمان اول قائل شده‌اند. از جمله سبزواری نجفی می‌گوید: هو السماء فإنها (بیت المعمور) سقف الأرض. یعنی: آن (بیت المعمور) در آسمان است و آن سقف زمین است (ارشادالاذهان، ج ۱، ص ۵۲۹).

۲.۲.۳. آسمان چهارم

روایات متعددی نیز دال بر وجود بیت المعمور در آسمان چهارم نقل شده از جمله:

علامه مجلسی و شیخ حر عاملی می‌نویسند: در علل الشرائع چنین آمده است: «عَلِيُّ بْنُ حَاتِمٍ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدَانَ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ الْوَلِيدِ عَنْ حَنَانَ بْنِ سَدِيرٍ عَنِ الثَّمَالِيِّ عَنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ (ع) قَالَ قُلْتُ لِأَبِي لِمَ صَارَ الطَّوَافُ سَبْعَةَ أَشْوَاطٍ قَالَ ..... فَرَجَّحَهُمْ وَ تَابَ عَلَيْهِمْ وَ جَعَلَ لَهُمُ الْبَيْتَ الْمُعْمُورَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ الرَّابِعَةِ فَجَعَلَهُ مَثَابَةً وَ أَمْنًا وَ وَضَعَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ تَحْتَ الْبَيْتِ الْمُعْمُورِ...» یعنی: علی بن حاتم از قاسم بن محمد از حمدان بن حسین از حسین بن ولید از حنان بن سدید از ثمالی از علی بن حسین نقل می‌کند که از پدرم پرسیدم چرا طواف هفت بار شد؟ فرمود: {داستان اعتراض فرشتگان به آفرینش حضرت آدم (ع) را ذکر فرمود} و خداوند به آن‌ها رحم نمود و توبه‌ی آنان را پذیرفت و بیت المعمور که در آسمان چهارم است را برای آنان قرار داد و آن را برای آنان جایگاه امنی قرار داد و بیت الحرام (کعبه) را زیر بیت المعمور قرار داد... (مجلسی، ۱۳۰۴: ۱۱/۱۱۱ و همچنین رک: عاملی، ۱۴۱۹: ۱۳/۳۳۲).

روایتی دیگر در مسند عبد بن حمید چنین آمده: «حدثنی سلیمان بن حرب أنا حماد بن سلمه عن ثابت عن أنس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «البيت المعمور في السماء الرابعة: بيت المعمور في آسمان چهارم است. (عبد بن حمید، بی‌تا: ۳/۳۳۴) مضمون این روایت در منابع دیگر نیز به اشکال مختلف بیان شده است (عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۵/۱۳۷ و طوسی، بی‌تا: ۹/۴۰۲).

در همین زمینه روایتی از امام علی (ع) منقول است: «مِنْ كِتَابِ حُطْبِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (ع) لِعَبْدِ الْعَزِيزِ الْجُلُودِيِّ قَالَ إِنَّ ابْنَ الْكُوءَاءِ سَأَلَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَنِ الْبَيْتِ الْمُعْمُورِ وَ السَّقْفِ الْمَرْفُوعِ قَالَ وَ يَلِكُ ذَلِكَ الضَّرْحُ بَيْتٌ فِي السَّمَاءِ الرَّابِعَةِ حَيْثُ الْكُوءَاءُ...»: در کتاب خطب امام علی (ع) (اثر عبدالعزیز جلودی) گفت: ابن الكوءاء از امام علی (ع) در مورد بیت المعمور سوال کرد، امام (ع) فرمودند: وای بر تو آن (بیت المعمور) ضراح است در آسمان چهارم موازات (رو به روی) کعبه قرار دارد (مجلسی، ۱۳۰۴: ۵/۳۳۱).

روایت دیگری نیز وارد شده به این صورت: «عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) لَمَّا عُرِجَ بِي إِلَى السَّمَاءِ انْتَهَى بِي الْمَسِيرُ مَعَ جِبْرِئِيلَ إِلَى السَّمَاءِ الرَّابِعَةِ فَرَأَيْتُ بَيْتًا مِنْ يَاقُوتٍ أَحْمَرَ فَقَالَ لِي جِبْرِئِيلُ يَا مُحَمَّدُ هَذَا هُوَ الْبَيْتُ الْمَعْمُورُ خَلَقَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَبْلَ خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِينَ...» یعنی: ابن عباس نقل کرد: پیامبر (ص) فرمود: هنگامی که به آسمان بالا برده شدم (عروج کردم) با جبرئیل (ع) به آسمان چهارم رسیدیم و (در آن جا) خانه‌ای از یاقوت سرخ دیدم، جبرئیل به من گفت: ای محمد (ص) این (خانه‌ی سرخ) بیت المعمور است که خداوند متعال آن را قبل از آسمان و زمین خلق کرده است.... (مجلسی، ۱۳۰۴: ۲۶ / ۳۰۷ و رک: بحرانی، ۱۴۱۶: ۴ / ۸۷۲؛ عبد بن حمید، بی تا: ۳ / ۳۳۴؛ اشکوری، ۱۳۷۳: ۴ / ۷۲۷ و نیز رک: عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۵ / ۱۳۷).

۲.۲.۴. آسمان ششم

برخی از روایات به وجود بیت المعمور در آسمان ششم اشاره کرده‌اند. از جمله روایت زیر: قرطبی در تفسیر این آیه (آیه‌ی ۴ طور) روایتی را به این صورت نقل می‌کند: قال علی (ع): «هو بيت في السماء السادسة»: آن (بیت المعمور) خانه‌ای است در آسمان ششم (قرطبی، بی تا: ۱ / ۵۳۳۹)

همچنین ازرقی در اخبار مکه روایت زیر را نقل کرده: «حدثني جدي قال: حدثني سفیان بن عیینة، عن ابن أبي حسين، عن أبي الطفيل، قال: سأل ابن الكواء علياً رضي الله عنه: ما البيت المعمور؟ قال: «هو الضراح وهو حذاء هذا البيت وهو في السماء السادسة، يدخله كل يوم سبعون ألف ملك لا يعودون فيه أبداً» یعنی: جدی گفت: سفیان بن عیینة از ابن ابی حسن از ابی طفیل نقل کرد، ابن الكواء از امام علی (ع) سوال کرد: بیت المعمور چیست؟ (امام (ع)) فرمودند: «آن ضراح است و آن (ضراح) روبه روی این خانه (کعبه)، در آسمان ششم می‌باشد که هر روز هفتاد هزار فرشته در آن وارد می‌شود و دیگر باز نمی‌گردند» (ازرقی، بی تا: ۱ / ۴۵ و همچنین رک: طبری، ۱۳۶۶: ۲۲ / ۴۵۵).

و در روایت دیگری چنین آمده: «و اما ما جاء عن علي رضي الله عنه أن البيت المعمور في السماء السادسة عند شجرة طوبى» فإن ثبت حمل على البيت الذي في السادسة بجانب شجرة طوبى لأنه جاء عنه أن في كل سماء بيتا يحاذي الكعبة و كل منها معمور بالملائكة...»: و اما آن چه از امام علی (ع) آمده که بیت المعمور در آسمان ششم نزد درخت طوبی است، پس اگر ثابت شود؛ حمل می‌شود بر خانه‌ای که در آسمان ششم نزد درخت طوبی است، زیرا که از آن حضرت نقل شده که در هر آسمانی خانه‌ای رو به روی کعبه است و همه آن‌ها به وسیله‌ی فرشتگان آباد شده است (صالحی دمشقی، ۱۴۱۴: ۳ / ۱۲۷).

۲.۲.۵. آسمان هفتم

در مورد وجود بیت المعمور در آسمان هفتم روایات بسیاری وجود دارد از جمله: «أخبرنا أبو عبد الله الحافظ، أخبرنا عبد الرحمن بن الحسن القاضي، حدثنا إبراهيم بن الحسين، حدثنا آدم بن أبي إياس حدثنا حماد بن سلمة حدثنا ثابت البناني عن أنس بن مالك قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «البيت المعمور في السماء السابعة يدخله كل يوم سبعون ألف ملك ثم لا يعودون إليه حتى تقوم الساعة»: یعنی بیت المعمور در آسمان هفتم است که هر روز هفتاد هزار فرشته در آن داخل می‌شود و تا روز قیامت بر نمی‌گردند» (بیهقی، ۱۴۲۳: ۹ / ۴۱-۴۳).

همچنین روایت دیگری دال بر وجود بیت المعمور در آسمان هفتم به این صورت نقل شده است: أخرج ابن جرير وابن المنذر وابن مردويه والحاكم وصححه والبيهقي في شعب الإيمان عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «البيت المعمور في السماء السابعة يدخله كل يوم سبعون ألف ملك لا يعودون إليه حتى تقوم الساعة»: ..... بیت المعمور در

آسمان هفتم است هر روز هفتاد هزار فرشته در آن داخل می‌شوند و تا قیامت بر نمی‌گردند» (سیوطی، بی‌تا: ۳۰۵/۹) مضمون این حدیث در منابع دیگر از جمله: (نیشابوری، بی‌تا: ۴۲۳/۸؛ همو: ۵۰۸/۲ و همچنین ۸/ص ۴۲۳) نیز ذکر شده است. ظاهراً بر همین اساس است که برخی از مفسران در تعیین محل بیت المعمور چنین گفته‌اند: و البیت المعمور فی السماء السابعة: بیت المعمور در آسمان هفتم است (رک: شوکانی، ۱۴۱۴: ۵۳/۷) برخی دیگر گفته‌اند: «وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ» و خانه آباد و مراد از این؛ خانه‌ای است در آسمان هفتم (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸: ۱۲/۱۸) مفسر دیگری می‌نویسد: «هو بیت فی السماء السابعة تطوف به الملائكة بأمر الله تعالى»: آن خانه‌ای است در آسمان هفتم که ملائکه به دستور خداوند متعال آن را طواف می‌کنند (الطنطاوی، بی‌تا: ۳۹۸۳/۱). همچنین بعضی دیگر نیز به همین نظر اعتقاد داشته و می‌نویسند: «والبیت المعمور؛ و هو فی السماء السابعة»: بیت المعمور در آسمان هفتم است (سمرقندی، بی‌تا: ۲۰۰/۴) و در منابع تفسیری دیگری نیز بیت المعمور در آسمان هفتم معرفی شده است (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸: ۱۲۴/۱۸ و ابن عجبیه، بی‌تا: ۱۵۸/۶).

۲.۲.۶. بالاتر از آسمان هفتم (زیر عرش)

برخی از روایات نیز از وجود بیت المعمور در بالاتر از آسمان هفتم و زیر عرش خبر داده‌اند از جمله: «حدثنا أبو الوليد قال: حدثنا مهدي بن أبي المهدي قال: حدثنا عبد الله بن معاذ الصنعاني قال: حدثنا معمر بن وهب بن عبد الله عن أبي الطفيل قال: شهدت علياً رضي الله عنه وهو يخطب... سئل ابن الكواء عن بيت المعمور، ما هو؟ قال: «ذاك الضراح فوق سبع سموات تحت العرش يدخله كل يوم سبعون ألف ملك لا يعودون فيه إلى يوم القيامة» یعنی: ابوالولید گفت: مهدی بن ابی المهدی از عبدالله بن معاذ صنعانی از معمر از وهب بن عبدالله از ابی طفیل نقل کرد، حاضر بودم که امام علی (ع) سخنرانی می‌کرد... ابن الكواء از او سؤال کرد که بیت المعمور چیست؟ {امام} فرمودند: آن ضراح است بالاتر از هفت آسمان، زیر عرش، هر روز هفتاد هزار فرشته در آن وارد می‌شوند و تا تا روز قیامت بر نمی‌گردند (ازرقی، بی‌تا: ۴۶/۱).

روایت دیگری نیز وارد شده بدین صورت: جاء في الصحيحين عن النبي (ص): «أن البيت المعمور الذي فوق السماء السابعة يطوف به كل يوم سبعون ألف ملك لا يعودون إليه إلى يوم القيامة»: بیت المعمور بالای آسمان هفتم است هر روز هفتاد هزار فرشته در آن داخل می‌شوند و تا روز قیامت بر نمی‌گردند (ابن السعدی، ۱۴۲۰: ۸۱۳/۱؛ ابن غراب، بی‌تا: ۵۷/۱).

روایات دیگری با این مضمون نقل شده که جهت اختصار فقط به چند نمونه از این گونه اخبار اشاره می‌شود: «عَنْ أَبِي الطُّفَيْلِ أَنَّ ابْنَ الْكُوَّاءِ سَأَلَ عَلِيًّا (ع) عَنِ الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ مَا هُوَ قَالَ ذَلِكَ الضَّرَاحُ بَيْتٌ فَوْقَ سَبْعِ سَمَاوَاتٍ تَحْتَ الْعَرْشِ...» یعنی: ابی طفیل نقل می‌کند ابن الكواء در مورد بیت المعمور از امام علی (ع) پرسید، امام (ع) فرمودند: آن ضراح است بالاتر از هفت آسمان، زیر عرش... (مجلسی، ۱۳۰۴: ۱۵۵/۵۵ و همچنین: سیوطی، بی‌تا: ۳۰۶/۹).

همچنین روایت: عن الباقر (ع) أنه قال: ان الله وضع تحت العرش اربع أساطين و سماء الضراح و هو البيت المعمور...: همانا خداوند چهار ستون زیر عرش قرار داد و آن را ضراح نامید و آن بیت المعمور است... (گنابادی، ۱۴۰۸: ۱۱۷/۴ و همچنین نیشابوری، بی‌تا: ۳۲۹/۹) و در تفسیر بغوی، نیز همین مطلب نقل شده است. (بغوی، ۱۴۲۰: ۷/۲).

از ابو طفیل عامر بن وائله روایت شده که گفت: به خاطر دارم در یکی از اوقات حضرت علی بن ابی طالب علیه السلام به ایراد خطابه پرداخت ... پرسیدم: «بیت المعمور» کجاست؟ فرمود: خانه‌ای است در بالای آسمانها و در زیر عرش قرار گرفته است و به نام «ضراح» موسوم است ... (ساعدی، ۱۳۷۴: ۳/۳۶).

۲.۲.۷. در همه آسمانها

علاوه بر روایات فوق الذکر، دسته‌ی دیگری از اخبار وارده وجود دارد که وجود بیت المعمور در همه‌ی آسمانها را بیان می‌کند. در زیر برخی از این روایات ذکر می‌شود: در روایتی چنین آمده: «أخبرني جدي عن سعيد بن سالم عن عثمان بن ساج قال: أخبرني عباد بن كثير عن ليث بن معاذ قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «هذا البيت خامس خمسة عشر بيتاً سبعة منها في السماء إلى العرش و سبعة منها إلى تخوم الأرض السفلى وأعلىها الذي يلي العرش البيت المعمور لكل بيت منها حرم كحرم هذا البيت، لو سقط منها بيت لسقط بعضها على بعض إلى تخوم الأرض السفلى ولكل بيت من أهل السماء و من أهل الأرض من يعمره كما يعمر هذا البيت» یعنی: پیامبر(ص) فرمودند: «این خانه‌ی پنجم از پانزده خانه است، هفت تا از آن خانه‌ها در آسمان و هفت تا در طبقات زیر زمین است و بالاترین آن در عرش است. در هر خانه‌ای یک حرمی مثل این حرم(کعبه) وجود دارد(به طوری که) اگر (چیزی) از یکی از آن خانه‌ها بیفتد؛ بر روی دیگری می‌افتد تا این که به طبقه زیرین زمین برسد و برای هر یک از (خانه‌های) اهل آسمان و زمین افرادی وجود دارد که آن را آباد می‌کنند، همان طوری که این خانه(کعبه) را آباد می‌کنند» (ازرقی، بی‌تا: ۱/۱۲ و همچنین رک: ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۵/۵۱۷ و سیوطی، بی‌تا: ۱/۲۴۸). و در نقلی دیگر چنین نوشته اند: «و اما ما جاء عن علي رضي الله عنه أن البيت المعمور في السماء السادسة عند شجرة طوبى فإن ثبت حمل على البيت الذي في السادسة بجانب شجرة طوبى لأنه جاء عنه أن في كل سماء بيتا يحاذي الكعبة و كل منها معمور بالملائكة... و اما آن چه از امام علی(ع) آمده که بیت المعمور در آسمان ششم نزد درخت طوبی است، اگر ثابت شود؛ حمل می‌شود بر خانه‌ای که در آسمان ششم نزد درخت طوبی است. زیرا از آن حضرت نقل شده که در هر آسمانی خانه‌ای رو به روی کعبه است و همه‌ی آنها به وسیله‌ی فرشتگان آباد شده است(صالحی دمشقی، ۱۴۱۴: ۳/۱۲۷).

۲.۳. تحلیل و بررسی

با استناد به بحث‌های مقدماتی و با توجه به این نکته‌ی مسلم که(بر اساس روایات)در همه آسمانها فرشتگانی وجود دارد و از آن جایی که باید مکانی برای عبادت فرشتگان وجود داشته باشند، می‌توان گفت که در همه‌ی آسمانها معابدی برای فرشتگان وجود دارد که به آن بیت المعمور می‌گویند (رک: صالحی دمشقی، ۱۴۱۴: ۳/۱۲۷) و برخی از مفسران نیز بر اساس احادیث مذکور به همین نظر تکیه نموده‌اند که بیت المعمور همان کعبه‌ی اهل آسمان است و در هر آسمانی بیت المعموری وجود دارد که اهل آسمان در آن عبادت می‌کنند و در آن نماز می‌خوانند(حومد، بی‌تا: ۱/۴۶۱۸ و رک: اطفیش، ۱۰/۳۳۴).

از مجموعه روایات فوق چنین برمی‌آید که در همه طبقات آسمان برای فرشتگان معابدی وجود دارد که در آن عبادت می‌کنند و به اعتبار آباد شدن بر اثر عبادت، به آن معابد؛ بیت المعمور می‌گویند.

۲.۳.۱. زمین

روایات مختلف و پراکنده‌ای وجود دارد که بر وجود بیت المعمور در زمین تصریح کرده‌اند. اما این که بیت المعمور در کجای زمین قرار دارد و بر چه چیزی اطلاق می‌شود؛ روایات مختلف بوده و نظرات متعددی وجود دارد، با توجه به اختلافاتی که دارند؛ می‌توان گفت چند نظریه مطرح است:

- بیت الله الحرام(کعبه معظمه)

برخی از اخبار و روایت وارده کعبه را به عنوان بیت المعمور معرفی کرده‌اند از جمله: عن الحسن: «والبيت المعمور أنه الكعبة وهذا الأنسب بعطفه على الطور» یعنی: بیت المعمور همان کعبه است و این نسبت با عطف آن بر کلمه‌ی طور است (ابن عاشور، ۱۹۹۷: ۱۴/۱۲۸) و در بحار الانوار نیز چنین آمده: «البيت المعمور هو الكعبة البيت الحرام معمور بالحج و العمرة (عن الحسن)» یعنی: بیت المعمور همان کعبه‌ی بیت الحرام است که با حج و عمره آباد شده است (این روایت را حسن نقل کرده است) (مجلسی، ۱۳۰۴: ۵۵/۵۶).

– مسجد الاقصی

برخی از روایات و اخبار تاریخی بیت المعمور را مسجد الاقصی معرفی کرده است از جمله روایت زیر: «مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِيسَ عَنِ ابْنِ عِيْسَى عَنِ الْأَهْوَازِيِّ عَنِ فَضَالَةَ عَنِ الْحَضْرَمِيِّ عَنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ أَتَى رَجُلٌ إِلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (ع) وَ هُوَ فِي مَسْجِدِ الْكُوفَةِ ... فَقَالَ لَهُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع) فِي كِتَابِهِ «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا» (اسراء/ ۱) فَكَانَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ الَّتِي أَرَاهَا مُحَمَّدًا أَنَّهُ أَنْتَهَى بِهِ جَبْرَيْلُ إِلَى الْبَيْتِ الْمُعْمُورِ وَ هُوَ الْمَسْجِدُ الْأَقْصَى ...»: محمد بن عباس از احمد بن ادريس از ابن عيسى از اهوازی از فضاله از خضرمی از امام صادق (ع) نقل کرده است: مردی نزد امام علی (ع) آمد در حالی که امام در مسجد بود، از امام سوالی پرسید... امام (ع) در جواب سوال او فرمود: آیه ۱/ اسراء از آیاتی است که خداوند متعال آن را به پیامبر (ص) نشان داد که جبرئیل او را به بیت المعمور پایان داد و آن (بیت المعمور) مسجد الاقصی است (مجلسی، ۱۳۰۴: ۱۱۸/۳۹۵).

۲.۳.۲. وجود بیت المعمور در زمین تا قبل از طوفان نوح بدون ذکر مکان خاصی

برخی از اخبار وارده از وجود بیت المعمور در زمین قبل از طوفان نوح (ع) خبر داده‌اند که بعدها به بالا برده شد: در مسائل عبد الله بن سلام از پیامبر (ص)، چنین آمده است: .... «فأخبرني عن البيت المعمور أين كان لما أغرق الله الدنيا؟ قال: لما أغرق الله الدنيا رفع البيت الحرام من الأرض إلى السماء السابعة؛ ومن ثم سمي البيت المعمور. قال: صدقت يا محمد...»: از بیت المعمور به من خبر بده کجا بود هنگامی که خداوند دنیا را غرق کرد؟ فرمود: هنگامی که خداوند دنیا را غرق کرد بیت الحرام را از زمین به آسمان هفتم بالا برد و از آن به بعد (بیت الحرام) بیت المعمور نامیده شد (ابن وردی، بی تا: ۱/ ۱۰۹) و همچنین در حدیث زیر نیز این روایت ذکر شده است: «حدثني الحارث قال: حدثنا ابن سعد قال: أخبرني هشام قال: أخبرني ابي عن ابي صالح عن ابن عباس قال: ارسل الله المطر اربعين يوما و اربعين ليلة فاقبلت الوحوش حين أصابها المطر و الدواب و الطير كلها الى نوح... و رفع البيت الذي بناه آدم (ع) رفع من الغرق و هو البيت المعمور...»: ...از ابن عباس نقل کرده که گفت: خداوند چهار روز و چهار شب باران بارید و وحوش و جانداران و پرندگان به هنگام باران سوی نوح (ع) رو آوردند... و بنایی که آدم (ع) ساخته بود به بالا برده شد و آن بیت المعمور است... (طبری، بی تا: ۱/ ۱۸۶).

۲.۴. بررسی و تحلیل

۱) کعبه را می‌توان بیت المعمور نامید چرا که بر اثر عبادت بندگان در آن آباد شده است و روایاتی بر این مبنا نیز وارد شده است.

۲) بیت المقدس را از این جهت می‌توان بیت المعمور نامید که مسجدی است که به دلیل عبادت در آن (همانند مساجد دیگر) آباد شده است که روایاتی نیز مبنی بر این نظر در فوق ذکر شد.

۳) اما این که آیا بیت المعمور در زمان طوفان نوح (ع) به آسمان بالا برده شده باشد یا خیر، روایات و اقوال نادری وجود دارد اما علی رغم روایات و اقوال برخی مفسران در این زمینه که این دیدگاه را در تفسیر آیه ذکر کرده و در زمینه نقد و رد آن سخنی نگفته‌اند؛ نمی‌توان این نظر را پذیرفت. زیرا که این گونه روایات بیشتر ریشه در اسرائیلیات (روایات جعلی) دارد و نمی‌تواند به عنوان یک نظر قرآنی به آن استناد نمود. بنابراین با توجه به روایات و اقوال فوق و بررسی‌هایی که انجام شد می‌توان به کعبه، بیت المقدس و همه مساجد و عبادتگاه‌های روی زمین عنوان بیت المعمور را اطلاق کرد.

۲.۴.۱. تحلیل و بررسی کلی

برای پیوند برقرار کردن بین روایات (بیت المعمور موجود در آسمان و زمین) می‌توان گفت انواع بیت المعمور وجود دارد: یکی در آسمان می‌باشد که به دست فرشتگان آباد شده است که همان مراد خداوند متعال در آیه چهارم سوره‌ی طور می‌باشد و دیگری در زمین (کعبه) که به دست بشر آباد شده است و از باب آباد بودن، به بیت المعمور نام گرفته است. شاید رابطه بین کعبه و بیت المعمور رابطه‌ای عام و خاص باشد. یعنی به این صورت که بیت المعمور به معنای خاص آن که در قرآن آمده، موجود در آسمان است ولی از آن جایی که کعبه و دیگر معابد و مساجد خانه‌های هستند که آباد شده و محل تجمع عبادت کنندگان می‌باشد؛ نیز به این نام نامیده شده باشد. یعنی بیت المعمور برای مکانی که در آسمان است؛ اسم خاص است ولی برای کعبه یک صفت باشد. مثل رابطه‌ای که بین کعبه و دیگر مساجد وجود دارد: به کعبه به طور خاص خانه‌ی خدا می‌گویند ولی به مساجد دیگر نیز به طور کلی به خاطر مقدس بودنشان خانه‌ی خدا می‌گویند.

برخی از روایات بیت المعمور را خانه عبادت فرشتگان در همه‌ی آسمان‌ها می‌دانند. پس می‌توان گفت با توجه به این که در همه‌ی آسمان‌ها فرشتگانی وجود دارد و از آن جایی که خداوند متعال از فرشتگان با نام «عباد مکرمون» (انبیاء/۲۶) یاد کرده است؛ باید در همه‌ی طبقات آسمان خانه‌ای برای عبادت آن‌ها وجود داشته باشد. در نتیجه می‌توان گفت در تمام طبقات آسمان خانه‌ای به نام بیت المعمور وجود دارد که فرشتگان در آن عبادت می‌کنند.

پس در همه‌ی طبقات آسمان برای فرشتگان عبادتگاهی وجود دارد که بر اثر عبادت فرشتگان آباد شده و به بیت المعمور نام گرفته است و در زمین نیز علاوه بر کعبه، مساجد و عبادتگاه‌های دیگری وجود دارد که به اعتبار آباد شدن آن‌ها به علت کثرت بندگان در آن‌ها، می‌توان بیت المعمور را بر آن عبادتگاه‌ها اطلاق نمود.

۳. نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی‌های انجام شده می‌توان گفت: بیت المعمور به معنای مکانی است که به علت عبادت فرشتگان یا انسان‌ها آباد شده است و برای برقرار کردن یک رابطه‌ی آشتی‌گونه بین روایات مختلف و اقوال متعارض، بهترین وجه این است که بگوییم: بیت المعمور هم در آسمان وجود دارد و هم در زمین، به این ترتیب که همه مکان‌هایی که در آسمان‌ها محل عبادت فرشتگان می‌باشد و همچنین تمام مساجد و معابد روی زمین که انسان‌ها در آن عبادت می‌کنند؛ بیت المعمور نامیده می‌شود. در نتیجه منظور از «و البیت المعمور» یعنی: قسم به جایگاه عبادت انسان‌ها و فرشتگان در آسمان‌ها و زمین.

منابع و مأخذ

قرآن کریم، ترجمه‌ی الهی قمشه‌ای، (۱۳۸۶ش)، تهران چاپ اول.
ابن ابی جمهور، (۱۳۰۴ش)، عوالی اللالی، قم چاپخانه سیدالشهداء.

- ابن بنت منیع، عبدالله بن محمد، (بی تا)، مسند عبد بن حمید، بی جا، ناشر: مرکز اطلاعات و مدارک علوم اسلامی.
- ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی، (۱۴۲۲ق)، زاد المسیر فی تفسیر علم التفسیر، بیروت، دار الکتب العربی.
- ابن حجر عسقلانی، (۱۴۱۵ق)، الإصابه فی تمییز الصحابه، بیروت، ناشر: دار الکتب العلمیه، چاپ اول.
- ابن خردادبه، (بی تا)، المسالک و الممالک (ترجمه سعید خاکرند)، بی جا، ناشر: موسسه مطالعات و انتشارات تاریخی، (برگرفته از نرم افزار مکتبه شامله).
- ابن عجبیه، (۱۴۱۹ق)، احمد بن محمد، بحرالمدید فی تفسیر القرآن المجید، قاهره، ناشر: دکتر حسن عباس زکی.
- ابن فارس، (بی تا)، مقایس اللغه، بی جا، بی نا.
- ابن السعدی، عبدالرحمن بن ناصر، (۱۴۲۰ق)، تیسیر الکریم الرحمن فی تفسیر کلام المنان، (محقق: عبد الرحمن بن معلا اللویحق)، بی جا، ناشر: موسسه الرساله، چاپ اول.
- ابن عاشور، محمدطاهر (۱۹۹۷م)، التحریر و التنویر، تونس، ناشر: دار سحنون.
- ابن غراب، (بی تا)، المسالک و الممالک (الکبری)، بی جا، بی نا.
- ابن کثیر، ابوالفداء اسمائیل دمشقی، (۱۴۰۲ق)، تفسیر القرآن العظیم، بیروت، دارالمعرفه.
- ازرقی، ابوالولید محمدبن عبدالله، (بی تا)، تاریخ مکه، بی جا، بی نا.
- احسائی، ابن ابی جمهور، (بی تا)، عوالی اللئالی، بی جا، بی نا.
- اشکوری، محمد بن علی، (۱۳۷۳ش)، تفسیر شریف لاهیجی، ۴ جلد، تهران، دفتر نشر داد، چاپ: ۱.
- اطفیش، اباضی، (بی تا)، تفسیر اطفیش، مصدر کتاب: موقع التفاسیر، بی جا، بی نا.
- بحرانی، سید هاشم، (۱۴۱۶ق)، البرهان فی تفسیر قرآن، تهران، ناشر: بنیاد بعثت.
- بروجردی، سیدمحمدابراهیم، (۱۳۶۶ش)، تفسیر جامع، تهران، انتشارات: صدر.
- بغوی، حسین بن مسعود، (۱۴۲۰ق)، تفسیر البغوی المسمی معالم التنزیل، ۵ جلد، بیروت، دار إحياء التراث العربی، چاپ: ۱.
- بیهقی، احمدبن حسین، (۱۴۲۳م)، شعب الایمان، ریاض، ناشر: مکتبه الرشد، چاپ اول.
- حقی بروسی، (بی تا)، اسماعیل، تفسیر روح البیان، بیروت، ناشر: دار الفکر.
- حومد، اسعد، (بی تا)، ایسر التفاسیر، بی جا، بی نا.
- رازی، ابوالفتوح حسین بن علی، (۱۴۰۸ق)، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، مشهد، بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی.
- ری شهری، محمد و همکاران، (۱۳۸۶ش)، حکمت نامه‌ی پیامبر اعظم (ص)، قم، ناشر: دارالحدیث، چاپ اول.
- ساعدی، محمدباقر، (۱۳۷۴ش)، فضائل پنج تن علیهم السلام در صحاح ششگانه اهل سنت، قم، انتشارات فیروزآبادی، چاپ اول.
- سبزواری نجفی، (۱۴۱۹ق)، ارشاد الاذهان الی التفسیر القرآن، بیروت، دارالکتب للمطبوعات.
- سمرقندی، نصر بن محمد بن احمد، (بی تا)، بحر العلوم، بی جا، بی نا.
- یدقطب، ابراهیم، (بی تا)، فی ظلال القرآن، قاهره، ناشر: دارالشروق.
- سیوطی، عبدالرحمن، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، بیروت، بی جا، بی نا.
- شوکانی، محمد، (۱۴۱۴ق)، فتح القدر، ۶ جلد، دمشق، دار ابن کثیر، چاپ اول.
- صالحی دمشقی، (۱۴۱۴ق)، سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد، بیروت، دارالکتب العلمیه، چاپ اول.
- طباطبایی، علامه سیدمحمدحسین، (۱۳۷۴ش)، تفسیر المیزان، قم، انتشارات: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طبرانی، ابوالقاسم سلیمان بن احمد، (بی تا)، معجم الکبیر، بی جا، بی نا.
- طبرسی، فضل بن حسین، (۱۳۶۶ش)، تفسیر مجمع البیان، تهران، انتشارات: صدر.
- طبری، ابوجعفر محمدبن جریر، (۱۳۶۶ش)، تفسیر جامع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات توس.
- ..... (بی تا)، تاریخ الأمم و الملوک، بی جا، ناشر: رابع التراث العربی.
- طنطاوی، سید محمد، (بی تا)، تفسیر الوسیط، بی جا، بی نا.

- طوسی، محمدبن حسن، (بی تا)، التبیان فی تفسیرالقران، بیروت، ناشر: داراحیا التراث العربی.
 عاملی، محمدبن حسن، (۱۴۱۹ق)، وسائل الشیعه، بیروت، بی نا.
 عبد بن حمید، مسند، (بی تا)، موقع جامع الاحادیث، بی جا، بی نا.
 عروسی حویزی، عبد بن علی بن جمعه، (۱۴۱۵ق)، نورالثقلین، قم، انتشارات اسماعیلیان.
 فیومی، احمد بن محمد بن علی، (بی تا)، المصباح المنیر فی غریب شرح الکبیر، بی جا، بی نا.
 قرطبی، محمدبن احمد، (بی تا)، الجامع لاحکام القرآن، بی جا، دارالفکر.
 کلینی، محمد بن یعقوب، (بی تا)، الکافی، تصحیح وتعلیق علی اکبر غفاری، بیروت، دار صعب و دار التعارف، چاپ چهارم.
 گنابادی، سلطان محمد، (۱۴۰۸ق)، تفسیر بیان السعاده فی مقامات العباد، بیروت، ناشر: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
 مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیة، (بی تا)، منتخب فضائل النبی و أهل بیته من الصحاح الستة و غيرها من الكتب المعتمدة عند اهل السنة، بیروت، انتشارات غدیر.
 مجلسی، محمدباقر، (۱۳۰۴ق)، بحار الانوار، بیروت، داراحیا التراث العربی، چاپ دوم.
 معین، محمد، (۱۳۷۵ش)، فرهنگ لغت، تهران، انتشارات امیر کبیر.
 نیشابوری، حاکم، (بی تا)، مستدرک علی الصحیحین، بی جا، بی نا.

